

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 39 Volume: 8 Issue: 39

Ağustos 2015 August 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GEÇ DEVİR OSMANLI RESİM SANATINDA CENNET İMGESİ: DUVAR VE KİTAPLARDA YER ALAN ŞEMATİZE CENNET TASVİRLERİ*
IMAGE OF HEAVEN IN PAINTING OF THE LATE OTTOMAN PERIOD: SCHEMATIZED TO HEAVEN DEPICTIONS LOCATED IN WALL AND BOOK

Mürüvet HARMAN**

Öz

İslam inancında ve literatüründe geniş bir yere sahip olan cennet, İslam sanatında da kendine yer bulmuştur. Mimariden küçük el sanatlarına kadar neredeyse bütün sanat dallarında karşımıza çıkan cennet tasvirleri ya doğrudan ya da bazı simgeler yoluyla dolaylı olarak betimlenmiştir. Osmanlı sanatında da bu özellikleri yansıtan cennet betimlemelerini görmek mümkündür. Özellikle 17. yüzyıla kadar daha çok dini konulu eserlerin minyatürlerinde, çinili köşkleri, ırmakları, yeşilligi ve cennetlikleri ile tasvir edilmiş cennet görülür. 18. yüzyılda yaşanan Batılılaşma ile birlikte bu dönemin beğenisine uygun cennet tasvirleri yapılmıştır. Bu çalışma özellikle 19. yüzyıla birlikte popülerleşen kitap ve duvar resimlerinde yer alan şematize cennet tasvirlerine odaklanmıştır. Makale kapsamında bu tasvirlerin kökenleri, her iki alanda yer alan betimleme biçimleri, hangi yapı veya eserlerde yer aldıkları ve bunların arasındaki ilişki konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cennet, Kitap Resmi, Duvar Resmi.

Abstract

Heaven, a wide subject in Islamic literature, has also found its place in Islamic art. Heaven we encounter in almost all fields of art from architecture to small crafts depicted directly or as a metaphor. Direct heaven depictions can be found in various forms of art, especially in calligraphy, miniature and paintings in books and murals. Until the 17th century, it is possible to see heaven depicted as a garden with greens, mansions, rivers, and maids in miniatures located in religious books in Ottoman art. But with Westernization experienced in the 18th century it is transformed according to the taste of paradise depictions of the period. This study focuses schematized heaven depictions located in books and murals, especially popular in the 19th century. The origin of the specific depictions and the relation between the depictions and structures or books on which they are depicted constitute the scope of the article.

Keywords: Heaven, Book Painting, Mural Painting.

Giriş

İslam inancında ölümden sonraki yaşam bağlamında önemli bir yere sahip olan cennet kavramı, İslam literatüründe de geniş bir yere sahiptir. Kur'an'da yer alan bilgilere göre inananların ödül olarak gideceği cennet, altlarından ırmakların aktığı meskenlerin olduğu, her daim gölgelik, çeşitli yiyecek ve içeceklerle dolu, hizmetçilerin bulunduğu bir yerdir.¹ Bu bilgilere ek olarak çeşitli hadis kitaplarında cennetin boyutu, yeri, adları, varlığı, nimetleri gibi özelliklerine dair açıklamalar da mevcuttur (Salih, 1987, Aşur, 1993, El-Cevziyye, 1994, Güleç, 2005, Ergün, 2006, İbn Ebi'd-Dünya, 2008, Rustomji, 2009, Demircan, 2010). Böylesine önemli bir kavram İslam inancının yayıldığı coğrafyalarda da kendine yer bulmuştur. Başta mimari, bahçe tasarımı olmak üzere neredeyse bütün sanat dallarında cennetin yansımaları ya da kendisi aranmıştır.² Aynı durum Osmanlı sanatı için de söz konusudur. Başta mimari, bahçe mimarisi, çini, minyatür olmak üzere doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yapılmış cennet ile karşılaşmaktayız (Goodwin, 1988: 61-69, Ettinghausen, 1995: 103-115, Ögel, 1999: 73-79, Okçuoğlu, 2000: 31-38, Cimilli, 2004: 225-236, Çalışır, 2008: 76-82, Cantay, 2008: 35-39, Uludaş, Adiloğlu, 2011: 44-96) Osmanlı'da özellikle 16. yüzyıldan sonra karşımıza çıkan bazı el yazmalarında çeşitli konular doğrultusunda cennet tasvirleri yer almaktadır. Kıyamet, ahiret ve peygamberlerin yaşamlarını konu alan ve İslam minyatür sanatındakilerle paralellik

* Bu makale, "Osmanlı Sanatında Cennet İmgesi-Bahçe Tasarımı İlişkisi" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, harmanmuruvet@gmail.com

¹ Cennetin İslam dinindeki başlıca kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'da cennet kelimesi müfret (tek başına), tesniye (ikili) ve cemi (çoğul) formunda 147 defa geçmekte ve özellikleri verilmektedir. Fakat bu sayı tartışmalıdır (Bekir Topaloğlu (1993). "Cennet", TDVİA, Cilt 7, s. 377, Bahattin Yaman (2008). "Türk Minyatür Sanatında Cennet", *Belleten*, Cilt LXXII, Sayı 263, s. 141).

² Cenneti anımsatan ya da direkt olarak ona gönderme yapan, çiçek, lamba, meyve gibi motifler İslam sanatında hem dini hem de sivil mimaride kullanılmıştır. Bu motiflerin yanı sıra kemer, çeşme, mihrap gibi mimari unsurlar da cennete açılan kapı, onun çerçevesi ve oradaki kaynak ve pınarların birer imgesi şeklinde cennet ile ilişkilendirilmiştir. Yine köşk, saray gibi yönetici sınıfın dünyasal gücünü, zevkini yansıtan mimariler hem içerisinde yer aldıkları bahçelerle hem de tasarlanış biçimleri ile birer cennet yansıması olarak okunmuştur. Bunların dışında özellikle İslam bahçe düzenlemeleri Kur'an'da ki cennet tasvirlerinin birer kopyası olarak görülmüştür (S. Sheila Blair,, v.d. (1991). *Images of Paradise in Islamic Art*, Hanover: Dartmouth College, Mürüvet Harman (2015). *Osmanlı Sanatında Cennet İmgesi-Bahçe Tasarımı İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

gösteren bu örneklerde, genellikle altlarından ırmakların aktığı köşklerle, yeşillikler içinde, cennetliklerle dolu bir cennet imgesi yaratılmıştır (Milstein, 1990, Milstein, Brosh, 1991, Milstein, Rührdanz, Schmitz, 1999, Yaman, 2002, And, 2002, Mahir, 2005, Bağcı, vd., 2006, Yaman, 2007: 139-155, Yaman, 2007: 217-234, And, 2007, Bağcı, Farhad, 2009).

18. yüzyıla kadar azalarak da olsa devam eden bu tasvirler, zamanla yerini farklı betimleme anlayışlarına bırakmıştır. 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda başlayan Batılılaşma hareketi ile birlikte minyatür sanatının konuları değişmiş; zamanla yerini duvar resimleri ve yağlıboya tablolara bırakmıştır. Bu dönemde nispeten pahalı bir sanat dalı olan minyatürün önemini kaybetmesinin diğer bir nedeni ise matbaanın kullanılmaya başlaması ile kitap basımının yapılmasıdır. Böylesi köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemde cennet tasvirleri de payına düşeni almıştır. Özellikle 19. yüzyıla birlikte basımı yapılan bazı dini kitapların içerisine ve yine aynı dönemde çeşitli dini yapıları süsleyen duvar resimlerine zengin görünümler sunan cennet tasvirleri eklenmiştir. Söz konusu bu tasvirler geç dönem Osmanlı dünyasındaki cennet algısını yansıtmaları bakımından önem arz etmelerinin dışında, ikonografik yaklaşımları ve betimleme biçimleri bakımından da dikkat çekmektedir.

Geç Devir Osmanlı Görsel Kültüründe Cennet

18. yüzyılda Osmanlı'da minyatür sanatında konuların değişime başlaması ile birlikte, dini konulu eserlerin üretimini azalmasıyla bağlantılı olarak cennet tasvirleri de az sayıda üretilmiştir. Fakat matbaanın devreye girmesiyle özellikle 19. yüzyılda aynı konulu eserlerin basımına başlanmış hatta bazı eserler halk arasında popüler hale geldiği için fazla üretilmiştir. Örneğin önceki yüzyıllarda kaleme alınan Eşrefoğlu Rumî'nin (ö. 1469) *Müzekki'n-Nüfus* (Nefisleri Temizleyen), İbrahim Hakkı Erzurumî'nin (1703-1780) *Marifetnâme*, Yazıcıoğlu Mehmed (ya da Yazıcızâde Mehmed'in) (ö. 1451) *Muhammediye* adlı çalışması ile anonim bir eser olan *Mızraklı İlmihal* halk arasında yoğun bir ilgiyle karşılaşmıştır (Çelebioğlu, y.y.: 18, Topaloğlu, 2003: 57-59, Uzun, 2005: 586, Kara, 2005, Yaşaroğlu, 2005: 5-6, Uçman, 2006: 245-246, Kut, 2007: 331, Akkuş, 2010: 25-42). İslam dininin kuralları, peygamber yaşamları, kıyamet ve ahiret yaşantısı gibi konuların yer aldığı bu kitapların bir kısmında kıyamet, son yargı/mahşer ve ahiret yaşantısı gibi İslam inancını yansıtan dini konulu betimlemelere de yer verilmiştir. Daha çok şematize bir biçimde görselleştirilen bu konular içerisinde cennet belki de en sık betimlenen konu olmuştur (Harman, 2014: 89-112, Harman, 2015: 75-124). Aynı dönemde camiden, türbeye, köşkten, saraya kadar neredeyse bütün dini ve sivil yapıların içlerini süsleyen ve kısa sürede yaygınlık kazanan duvar resimlerinde de cennet ile ilgili tasvirler yer verilmiştir (Harman, 2015: 125-134).³ Cennet tasvirleri yapıların iç yüzeylerine belli bir program doğrultusunda değil gelişigüzel yerleştirilmişlerdir. Özellikle bazı eserlerin çeşitli nüshalarında veya kimi dini yapıların duvarlarında karşımıza çıkan ve zengin cennet imgeleri sunan bu tasvirler içerisinde konumuz dahilinde incelenen şematize cennet tasvirleri hem kurgulanış biçimleri hem de iki ayrı alanda karşımıza çıkmaları nedeniyle önem arz etmektedir. Geç devir Osmanlı dünyasında şematize edilmiş cennet betimlemeleri hem duvar hem de basımı yapılan çeşitli dini kitaplarda yer almaktadır.

³ I. Abdülhamid (saltanatı 1725-1789) ve III. Selim (saltanatı 1761-1808) zamanında, İstanbul ve Anadolu'da mimari süslemede yeni bir tür olan "duvar resimleri" ortaya çıkmış ve bir moda dönüştürmüştür. Kısa sürede yaygınlık kazanan ve geniş bir alana yayılan bu resimler aslında daha önceki yüzyıllarda Osmanlı mimari yapılarının iç yüzeylerini süsleyen "kalem işi" tekniğinin devamı niteliğini taşımışlardır. Daha sonra yerini Batılı tarzda yapılan yağlıboya resimlere bırakacak olan duvar resimleri geleneksel minyatürçülüğün izlerini taşımakla birlikte, Batılı anlayışı da yansıtmıştır. Bu resimler aynı zamanda minyatür sanatından Batılı anlayıştaki resim sanatına geçiş evresi ürünleri şeklinde değerlendirilmiştir. (Rüçhan Arık (1973). *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 18, Günsel Renda (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 34, Günsel Renda (1985). "19. yy'da Kalemî Nakış-Duvar Resmî", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 1985: 1530-1534, İnci Kuyulu (1988). "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi IV*, s. 67-78, Candan Nemlioğlu(1989). 15., 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Kalem İşleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ethem Tekin Tekinkaya *İstanbul'da 15. 16. y.y. Osmanlı Dini Mimarisinde Kalem İşleri* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pelin Şahin Tekinalp (2002). "Batılılaşma Dönemi Duvar Resmî", *Türkler 15*, s. 440-448, Oktay Hatipoğlu XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İş Tezyînatı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Bilindiği gibi Osmanlı mimarisinde başlangıcından beri mimari dekorasyonda cennet ile ilgili atıfları görmek mümkündür. Özellikle çini ve kalem işleri ile yapılmış cami, türbe, saray, köşk gibi bazı sivil ve dini yapılarda kullanılan bitkisel bezemeler ile hayvan figürleri cennet ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Rüstem Paşa Camii'nde yer alan çiçekli çinilerin, Edirne Selimiye Camii'nin hünkâr mahfilindeki elmalı panonun, Mostar Karagöz Camii'nde yer alan ağaç motiflerinin, Çinili Köşk'teki çeşme üzerinde yer alan tavus kuşu betimlemesinin, Hürrem Sultan Türbesi'ndeki servi bezemelerinin, Topkapı Sarayı Harem Dairesi girişindeki servili çinilerin ve buradaki "Valide Yatak Odası" olarak adlandırılan mekândaki çiçekli çinilerin, "Yemiş Odası" olarak adlandırılan ve 1705 yılında tamamlanan III. Ahmed Hasodası'ndaki vazo içindeki çiçeklerin ve meyvelerin dolaylı bir biçimde de olsa cennete gönderme yaptığı dile getirilmiştir. Hatta Osmanlı'da camiler, türbeler, saray oda ve salonlarının çiçekli çinilerle kaplanarak adeta bir cennet bahçesine çevrildiği ileri sürülmüştür (Elizabeth S. Ettinghausen (1995). "Paradisiac Symbolism in Ottoman Decoration", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (1991), Cilt II., Ankara, KBMKB, s. 103, Tarkan Okçuoğlu (2000). 18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 35, Nurhan Atasoy (2002). *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul, Aygaz, s. 216, Aziz Doğanay (2003). "XVI. Yüzyıl İznik Çinilerinde Meyve Tasvirleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 24/1, s. 45).

Kitaplar içerisinde bu tasvirlerinin en çok yer aldığı ilk eser *Muhammediye* olup, *Mızraklı İlmihal* ile *Marifetnâme*'de onu takip etmektedir. Bahsi geçen eserlerin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Konya Mevlânâ Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde yer alan nüshalarında söz konusu tasvirleri görmek mümkündür.⁴

Bahsi geçen bu eserlerin çeşitli nüshalarında konu ile paralel bir biçimde konumlandırılan cennet (sekiz cennet) yukarı doğru daralan basamak veya piramidal formlu bir biçimde betimlenmiş, her bir basamağına eserde hangi cennet olduğu sırayla yazılmış ve bunlar sekiz cennet kapısının üzerine konumlandırılmıştır.⁵ İslam inancında sekiz cennet olduğu genel kabul görmektedir. Bunun başlıca nedeni ise Kur'an'da cennet isimleri olarak; Cennet, *Dâru'l-Âhiret*, *Cennetü'l-Huld*, *Dâru's-Selâm*, *Dâru'l-Mukâme*, *Hüsnâ*, Firdevs Cenneti, Me'vâ Cenneti, Na'im Cenneti, Adn Cenneti gibi adların kullanılması ve al-Rahmân (55: 46-56) sûresinde cennetin çiftler olduğuna dair ifadelerin bulunmasıdır. Çoğu din adamı bu adlar ile ayetlerden yola çıkarak cennetin sekiz derece ya da sekiz olduğunu söylemiştir (Topaloğlu, 1993: 376-377, Aşur, 1993: 11-15, El-Cevziyye, 1994: 127-135, Ergün, 2006: 35-46, Demircan, 2010: 47-50, Aksel, 2010: 174-175). Yine cennetin yedi katmanlı cehennemden daha büyük olduğu göz önüne alınarak sekiz cennet fikri kabul görmüştür. Ayrıca İslam folklorunda cennet sekiz katlı bir bahçedir. Ortasından Kevser Şarabı geçmekte, Hz. Ali (599-661) bu ırmağın başında durmakta, mahşerden sonra cennete girenlere altın taslarla bu şaraptan ikram etmektedir. Cennetin sekiz kapısı vardır ve her kapı sekiz cennetin bir katına açılmaktadır. Kur'an'da bahsi geçen cennet kapılarının (al-Zumar 39: 73) sekiz olduğu ve bunların sadaka, namaz, cihad, reyyân gibi isimlere sahip olduğu İslam'ın ilk dönemlerinden beri kabul görmüştür. Bu kapıların hangi cennetlere açıldığı, kimlerin bu kapılardan geçeceği ile ilgili çeşitli yaklaşımlar İslam literatüründe kendine yer bulmuştur (Aşur, 1993: 11-15, Topaloğlu, 1993: 376-377, El-Cevziyye, 1994: 127-135, Ergün, 2006: 35-46, Aksel, 2010: 174-175, Demircan, 2010: 47-50). Bu durum tasvirlerin yer aldığı kitaplara da yansımıştır. Bunlarda cennet ile ilgili kısımlarda sıkça sekiz cennet ve kapılarına dair bilgiler yer almaktadır. (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 2013: 33-34, Yazıcıoğlu Muhammed, 2005: 55-67, 658-701, Anonim, 2011: 91-94, Topaloğlu, 1993: 378-379). İslam inancını da yansıtan tasvirlerde sekiz cennetin üzeri *Şecere-i*

Tûbâ (Tûbâ Ağacı) tarafından örtülmüş⁶ olan ve eserlerde *Cennet-i Adn* (Adn Cenneti), *Cennetü'l-Vesîle* (Vesile Cenneti), *Cennetü'l-Firdevs* (Firdevs Cenneti), *Cennetü'l-Huld* (Ebedilik Cenneti), *Cennetü'n-Na'im* (Na'im Cenneti), *Cennetü'l-Mevâ* (Me'vâ Cenneti), *Dâru's-Selâm* (huzur-güven yeri, esenlik yurdu), *Dâru'l-Karar* veya *Dar'ül-Celâl*⁷ bu cennetlerin yanına ise yer yer *Livâü'l-hamd*,⁸ *Levh-i Mahfûz* (Kader Kitabı),

⁴ Başta *Muhammediye*'nin çeşitli nüshaları olmak üzere bu eserlerde zengin cennet imgeleri ile karşılaşmaktayız. Örneğin *Muhammediye*'nin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hüdayi Efendi 00282 (H. 1300-M. 1882/1883), Hüdayi Efendi 00302 (H. 1282-M. 1865/1866), Basma Bağışlar 08327 (H. 1280-M. 1863/1864), Basma Bağışlar 03293 (H. 1298-M. 1880/1881), Hüdayi Efendi 00701 (H. 1280-M. 1863/1864), Basma Bağışlar 01183 (H.1279-M. 1862/1863), İzmir 00601 (H. 1260-M. 1844/1845), Pertevniyal 00220 (H. 1284 (M. 1867/1868) demir baş numaralarıyla yer alan sekiz adet, Günay Kut'un makalesinde yer alan ve basım tarihleri dışında künyeleri hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen iki adet H. 1301(M. 1883/1884), İstanbul İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nde yer alan 297.85 YAZ.M ve Bilkent Üniversitesi Halil İnalçık Koleksiyonu'nda bulunan B014890 demirbaş numaralı H. 1306-M. 1888/1889 bir adet resimli nüshada farklı betimleme anlayışlarını yansıtan örnekler yer almaktadır. Bunlardan bir kısmında cennet abideyi kapılar ve yer yer bunların arkasında yer alan köşkler ile karşımıza çıkarken bazılarında ağaçları, köşklere, ırmakları ile manzara şeklindedir. Yer yer bu manzara devrin modasını yansıtan Avrupalı koltuklar, fiskeyeli çeşmeler eklenmiştir. Yine bazı örneklerde cennet köşklere, ağaçları, havuzları ve çeşmeleri tek tek yer almaktadır. Az sayıda olsa da karşımıza çıkan bir grup örnekte ise güller, minberler üzerinden aktarılan şematize cennetler bulunmaktadır. *Marifetnâme*'nin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Reşit Bey 00020 (H. 1312-M. 1894/1895), Hüdayi Efendi 00860 (H. 1293-M. 1876/1877), Uşakki Tekkesi 00339 (H. 1307-M. 1889/1890), Ömer İşbilir 00217, Ragıp Paşa 02171 (H. 1283-M. 1866/1867), Hamidiye 00702, İ. İsmail Hakkı 01237-01261, Mihrişah Sultan 00266, Hamidiye 00702, Pertevniyal 00407-00408-00409 (H. 1209-M. 1794/1795), Fatih 02849 (H. 1233-M. 1817-1818), 02850 (H. 1208-M. 1793/1794), 02851, Hz. Nusuhî Dergahı 00188, Serez 03767, Nuri Arlasez 00105 (H. 1210-M. 1795/1796), Pertev Paşa 00334 (H. 1246-M. 1830/1831), Süleymaniye 00740 ve Özel 00237 demirbaş numarası ile kayıtlı nüshaları ile *Marifetnâme*'nin Konya Mevlânâ Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshada ve *Mızraklı İlmihal*'in yine İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Reşit Bey 00020 (H. 1312-M. 1894/1895), Hüdayi Efendi 00860 (H. 1293-M. 1876/1877), Uşakki Tekkesi 00339 (H. 1307-M. 1889/1890), Ömer İşbilir 00217, Ragıp Paşa 02171 (H. 1283-M. 1866/1867) nüshalarında ise şematize cennet tasvirlerini görmek mümkündür (Mustafa Çağrıncı (2000). "İbrahim Hakkı Erzurumi", *TDVİA*, Cilt 21, s. 309, Bahattin Yaman (2008). "Türk Minyatür Sanatında Cennet", *Belleiten*, Cilt LXXII, Sayı 263, Mürüvet Harman (2014). "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet Ve Cehennem Tasvirleri", *Mukaddime Dergisi*, Sayı 9, s. 106-133, Mürüvet Harman (2015). *Osmanlı Sanatında Cennet İmgesi-Bahçe Tasarımı İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 75-124).

⁵ Konu dahilinde incelenen eserlerde cennet veya sekiz cennet konularına uygun bir biçimde yer almaktadır. Sekiz cennet veya bu cennetlerin tek tek işlendiği kısımlara bu resimler eklenmiştir.

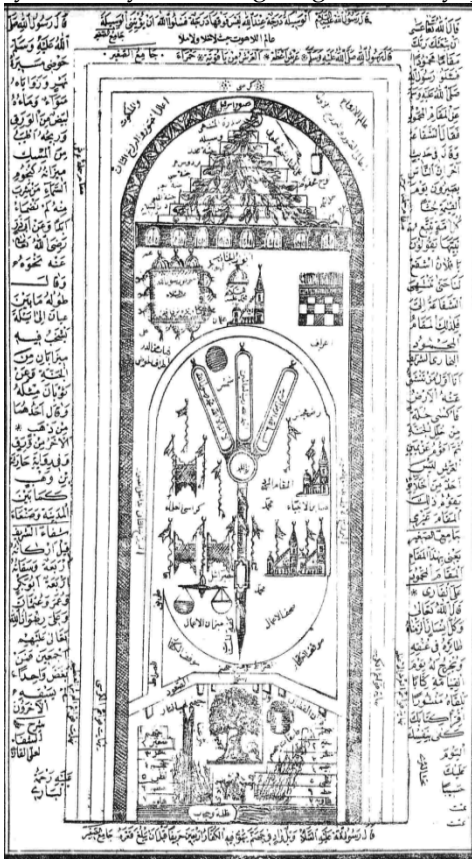
⁶ İslam folkloründe her türlü cennet nimetinin kaynağı, bütün cenneti örten ve kökü Vesile Cenneti'nde olduğu kabul edilen Tûbâ ağacı *Muhammediye* ve *Marifetnâme* gibi eserlerde detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Örneğin *Muhammediye*'de Tûbâ ağacı; her türlü cennet nimetinin kaynağı, bütün cennetleri örten, kökleri inci, dalları zehberced, üst kısmı arşta, alt kısmı yerde olan bir ağaç şeklinde tasvir edilmiştir (Yazıcıoğlu Muhammed (2005). *İzahlı Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Akççek, İstanbul: Kitabevi, s. 660).

⁷ *Muhammediye* üzerine yapılan bazı çalışmalarda bu sekiz cennet ismi ve sıralanışı biçimi farklılık göstermektedir (Günay Kut (2007). "Muhammediye'de Cennet Tasvirleri", *Metin And'a Armağan*, Haz., M. Sabri Koz, İstanbul: Metgraf Matbaası, s. 332).

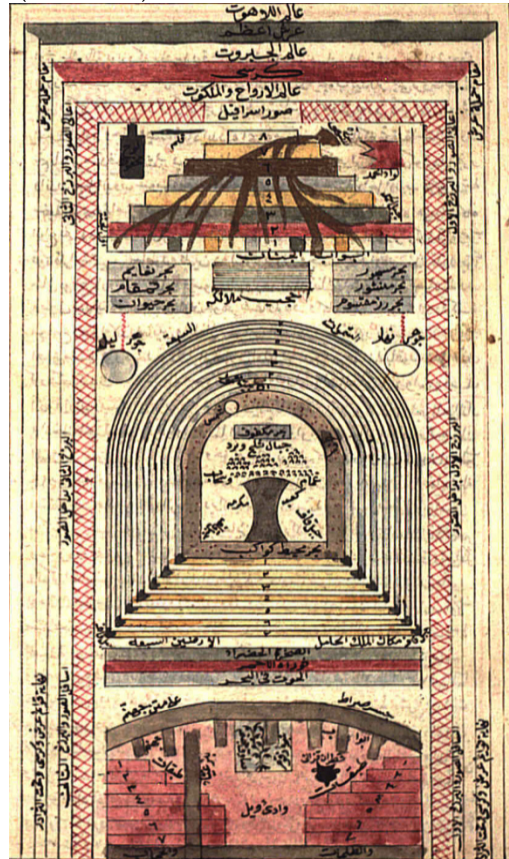
⁸ İslam inancında kıyamet günü Hz. Muhammed'in müminleri manevi nitelikte altına alacağı sancak olan *Livâü'l-hamd*, *Muhammediye*'de "Saygı Sancağı" olarak adlandırılmış ve Hz. Muhammed'in sancağı olarak tarif edilmiştir. Hz. Muhammed

Sidre-i Müntehâ, *Hamd Dağı*, *Kalem* gibi cennet ya da sema ile ilişkilendirilen unsurlar da eklenmiştir. Bunlarda cennet katları gibi bir tepe, halka, kalem şeklinde oldukça şematize bir biçimde verilmiştir. Bu tasvirler ya *Mirat-i Mahşer*” veya *“Eşkâl-i Hey’et-i İslâm”* adı ile anılan resimlerde, *Arş-ı A’zam*, *Kürsî*, *Ruhlar ve Melekler Âlemi* gibi çeşitli adlarla nitelenen kare katmanlar içerisinde cennet, ceheennem ve son yargı/maşer, *“Âlem-i Lâhût”* (*Uluhiyet Âlemi*) olarak adlandırılanlar da ise ceheennem, yedi kat yer ile gök, güneş, yasak deniz, kar ve dolu dağları, Kâbe ile yeşil kaya, kızıl boğa ve balık ile deniz üzerinde yer alan yedi kat yerleri taşıyan meleğin yeri ile birlikte yapılmıştır. Bahsi geçen bu tasvirler ya başlı başına ya da karşılıklı iki sayfa da yanyana yer almaktadır. Bahsi geçen tasvirler genellikle siyah-beyazken bir kısmı, özellikle *Marifetnâme* ve *Mızraklı İlmihal*’de yer alanlar renkli oluşları ile dikkat çekmektedir. Bu örneklerde cennetin her bir katı ya da her bir cennet mavi, beyaz, kırmızı, yeşil, sarı, pembe gibi renklerle boyanmıştır. Aynı uygulama kompozisyonlarda yer alan diğer öğelerde de yapılmıştır (Resim 1-2).⁹

Resim 1: *Mirat-i Mahşer* / *“Eşkâl-i Hey’et-i İslâm”*, *Muhammediye*, H. 1280-M. 1863/1864, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Basma Bağışlar 08327 (Orijinal).

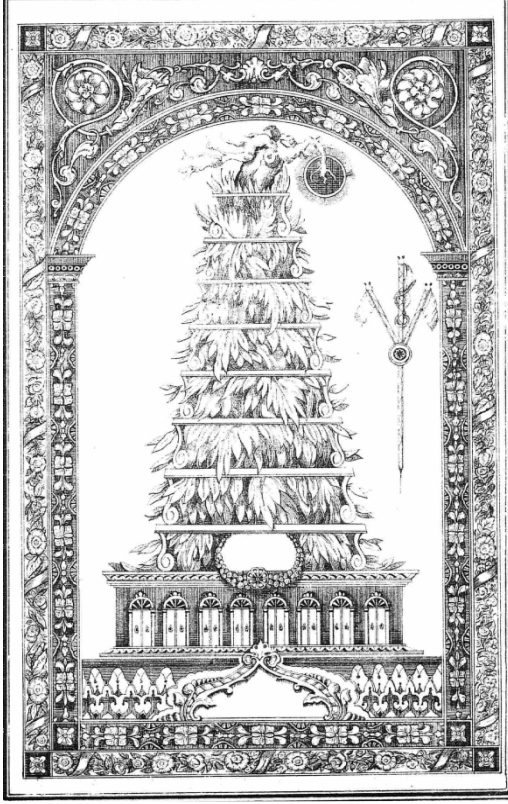
Resim 2: *“Uluhiyet Âlemi”*, *Marifetnâme*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Özel 00237 (Orijinal).

Şematize edilmiş ve kürsü terazi, *Livâ-ül-hamd*, ceheennem veya yer, gök, Kâbe, ceheennem gibi öğelerle birlikte tasarlanan bu cennet tasvirleri bahsi geçen eserlerin bazı nüshalarında ise tek başına resmin konusunu oluşturmuştur. Bunlarda yukarı doğru daralan basamak formundan çok piramidal veya sadece

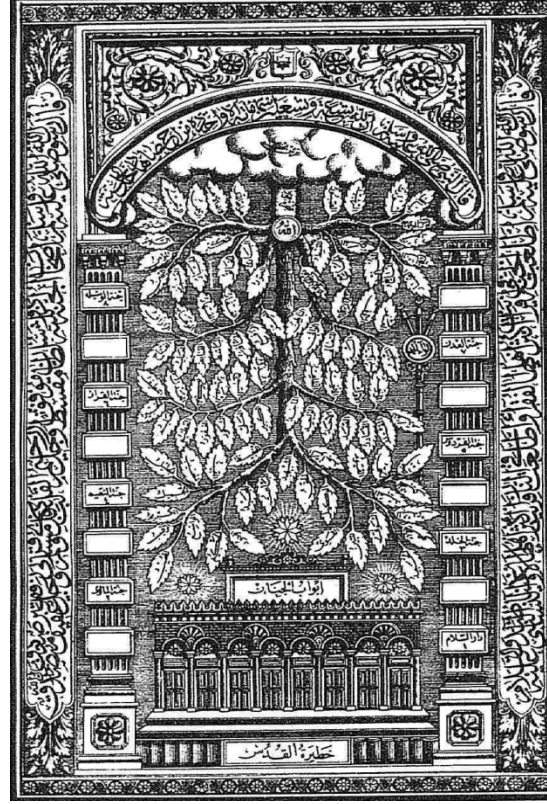
kıyamette dirilecek ilk insan olup, dirildikten sonra bu sancağı tutacaktır. Müminlerin altında toplanacağı bu sancağın üç yana açılan ve üzerinde yazıları bulunan üç ayrı kolu vardır. Her bir kolda *“Bismillahirrahmanirrahim* (Rahman ve Rahim Allah’ın adı ile)”, *“Elhamdulillahil Rabbil-alemin* (Alemlerin Rabbi Allah’a hamd olsun)” ve *“La ilahe illallah Muhammedun Resulallah* (Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah’ın elçisidir) yazıları yer almaktadır (Yazıcıoğlu Muhammed (2005). *İzahlı Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Akççek, İstanbul: Kitabevi, s. 498-499).

⁹ *Muhammediye*, *Mızraklı İlmihal* ve *Marifetnâme* adlı eserlerde sekiz cennetin yakut, inci, altın, mercan gibi değerli taşlardan oluştuğuna ve bunların renklerine sahip olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bu kaynaklarda yer alan bilgilerin tasvirlerle doğrudan yansıtıldığının önemli bir göstergesi ise hem kitap hem de duvar resimlerinde yer alan ceheennemin genellikle içindeki ateşleri yansıttığına kırmızı, Gayya Kuyusu ve katran kazanının ise siyah renk yapılmasıdır. Kaldı ki kitaplarda yer alan örneklerde *“Son Yargı/maşer”* veya yaratılan âlemler kısmında her bir öge yazılı metne uygun bir biçimde renklendirilmiştir (Yazıcıoğlu Muhammed (2005). *İzahlı Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Akççek, İstanbul: Kitabevi, s. 55-58, Malik Aksel (2010). *Türklerde Dini Resimler*, Yay. Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul: Kapı Yayınları, s. 139. Erzurumlu İbrahim Hakkı (2013). *Marifetnâme*, Sad. Durali Yılmaz, İstanbul: Ataç Yayınları, s. -34, Anonim (2011). *Mızraklı İlmihal*, Sad. Eyyüp Beyhan, İstanbul: Semerkand, s.91-92). Ayrıca İslam inancında Kur’an’da yer alan renklerden dolayı beyaz, kırmızı, siyah, yeşil, mavi ve sarı renklerine önem atfedilmiş ve bu renk bazı kavramların sembolü olmuştur. Örneğin yeşil Kur’an’da daha çok cennet ile ilişkilendirildiği için cennetin rengine dönüşmüştür.

kapıları ve *Şecere-i Tûbâ* ile karşımıza çıkan sekiz cennet ile karşılaşmaktayız. Batılı tarzda resim anlayışını daha çok yansıtan bu örneklerin ilkinde adeta *Şecere-i Tûbâ*'nın yaprakları ile dolu olan sekiz cennet yine üst üste verilmiş; isimleri yanlarına yazılmıştır. İkinci tipte ise basamaklar ortadan kalkmış, sadece kapılar ön planda tutulmuş *Şecere-i Tûbâ*'nın dalları ise bu kapıların üzerine doğru sarkmıştır. Cennetlerin isimleri ise kapıların ve *Şecere-i Tûbâ*'nın her iki yanında yer alan birer adet yivli sütunun üzerine sırayla yazılmıştır (Resim 3-4).

Resim 3: Cennet, *Muhammediye*, H. 1298-M. 1880/1881, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Basma 03293 (Orijinal).

Resim 4: Cennet, *Mızraklı İlmihal*, H. 1312-M. 1894/1895, İstanbul Süleymaniye Bağışlar Kütüphanesi Hacı Reşit Bey 00020 (Orijinal).

Kitaplarda yer alan bu cennet tasvirlerinin benzerlerine aynı dönem Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde inşa edilmiş cami ve türbelerinde yer alan duvar resimlerinde de raslamaktayız.¹⁰ Örneğin Tokat'ta Şeyh Nusrettin (Nusrat) Türbesi, Konya Hüyük Çavuş Köyü Cami (19. yüzyıl), Afyon Dazkırı İdris Köyü Cami, Denizli'de Akköy Yukarı Cami (19. yüzyıl ya da 20. yüzyıl), Akköy Belenardıç Cami (1844) ve Baklan Boğaziçi Cami (1774),¹¹ Yozgat'ta Paşaköy Bucağı Tokmak Hasan Paşa Cami (1773-1774), Muğla Fethiye'de Seki Yaylası Tekke Cami (19. yüzyıl), Giresun İli Yağlıdere İlçesi Tekke Köyü Hacı Abdullah Halife Cami (19. yüzyıl)'sinde¹² iç mekân duvarlarına yapılan çeşitli resimler ve bezemeler

¹⁰ Manzara, natürmort, mimari bezemeler ile birlikte geç devir Osmanlı duvar resimleri içerisinde hayali cennet tasvirleri oldukları söylenenler de vardır. Daha çok mimari görünümleri barındıran resimlerdeki köşk, ırmak, köprü, ağaç gibi unsurlar Kur'an'daki cennet betimlemeleri ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Eminönü Cedit Havatin Türbesi ve Soma Hızır Bey Cami'de yer alan manzara resimleri bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bunlardan Soma Hızır Bey Cami mahfil katında yer alan resimlerde, yeşillikler içindeki köşk, dere, köprü gibi yapılarının ve kent görüntülerinin cennet tasvirleri olduğu ileri sürülmüştür. Fakat az sayıda da olsa sunulan bu örneklerdeki tasvirlerin cennet olup olmadığı tartışmalıdır. Çünkü bazı araştırmacıların verdiği örneklerde yer alan ve cennetle ilişkilendirilen köşk, ırmak, çeşme gibi unsurlar hemen hemen bütün manzara resimlerinde yer almaktadır. Yine bu resimlerde yer alan diğer mimari unsurların (örneğin köprü) İslam inancındaki cennetle alakalı görünmemektedir. Ayrıca bahsi geçen örneklerin türbe ve cami gibi yapıların içerisinde yer alması da bu tasvirlerin cennet olduğu anlamına gelmemektedir. Yoksa bütün dini yapılarıdaki manzara resimlerini bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Son olarak geç dönem resimlerinin dini içerikleri ya da ikonografisi üzerine detaylı çalışmaların yapılmaması bahsi geçen yapılarıdaki örneklerin cennet tasvirleri olduğunu doğrulamamaktadır (Tarkan Okçuoğlu (2000). *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 31-38).

¹¹ Bazı kaynaklarda bu cami Çal, Boğaziçi Cami olarak verilmiş ve inşa tarihi 1776-1777 şeklinde sunulmuştur (Ayda Arel (1991). "Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzey Araştırmaları", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 6)

¹² Bazı kaynaklarda bu cami Tekke Köyü Cami olarak geçmektedir (Şerife Tali (2014). "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami Kalemişi Bezemeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31, s. 489-497).

içerisinde cennet tasvirleri de yer almaktadır.¹³ Bunlar renkli ve yer yer piramidal formda olmaları ile dikkat çekmektedir. Tasvirlerde her bir basamak ve cennet kapıları Kur'an'da ya da bazı dini kitaplarda cennet veya köşkleri ile ilişkilendirilen yakut, zümrüt, inci gibi değerli taşların renklerini anımsatırcasına mavi, yeşil, sarı ve kırmızı yapılmıştır. Sekiz cennetin üzeri ise yine aynı renklere sahip *Şecere-i Tûbâ* ile örtülmüştür (Resim 5).

Resim 5: Cennet, Denizli Baklan Boğaziçi Camii doğu duvarı, 1774 (Tuğçe Yurtsal).

Söz konusu örneklerin dikkat çekici diğer bir yanı ise bunların genellikle tek başına değil, kazan, kuyu, zincir, sırat köprüsü ve tabakalarıyla cehennem ile terazi, sancak, makas gibi unsurlarla şematize edilen ve *Mîzan* olarak adlandırılan "mahşer/son yargı" tasvirleriyle birlikte yanyana konumlandırılmasıdır (Resim 6) (Arık, 1976, Acun, 2005, Yurtsal, 2009, Şener, 2011).¹⁴ Yine bazı örneklerde kitaplarda karşımıza çıkan "*Âlem-i Lâhût*" kompozisyonları duvar resimlerine de uygulanmıştır (Resim 7). Şüphesiz bu tasvirlerin genellikle bir arada verilmesi, inananlara öte dünya, mahşer, ceza ve ödül gibi konuların hatırlatılmaya çalışılması ile ilgili gözükmektedir.

¹³ Bu betimlemelerin daha çok Batı Anadolu yapılarında olduğu genel kabul görmesine rağmen son zamanlarda yapılan araştırmalarla bunun doğru olmadığı ortaya çıkmıştır (Rüçhan Arık (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Hakkı Acun (2005). *Bozok Sancağı'nda (Yozgat İli) Türk Mimarisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Tuğçe Yurtsal (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilek Şener (2011). *18. ve 19. Yüzyılda Anadolu Duvar Resimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazanfer İltar (2014). "Tekke Köyü Hacı Abdullah Halife Camisi Duvar Resimleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 42, s. 69-80, Şerife Tali (2014). "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami Kalemîşi Bezemeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31, s. 489-497).

¹⁴ İslam inancında kıyamet gününde günah ve sevapların tartılacağı teraziye *Mîzan* denilmektedir. Kur'an'da bir çok ayette geçen bu kelime kıyamet günü için *yeom-ül-mîzan* (son tartı) şeklinde kullanılmaktadır. Duvar resimlerinde cennet, cehennem ve *Mîzan* tasvirleri bir arada kullanılarak kıyamet ile ahiret yaşantısına gönderme yapılmıştır (Süleyman Toprak (2005). "Mizan", *TDVİA*, Cilt 30, s. 211-212). Fakat bazı duvar resimlerinde *Mîzan*'ı cennet ve cehennem dışında farklı kurgularla da görmek mümkündür. Örneğin Trabzon, Çaykara Kabataş Köyü Merkez Camii'nde yer alan bir duvar resminde Mizan; Mescid-i Aksa ve bazı yapıları sembolize eden bir pano içinde yer almaktadır. Bu mimari yapıların etrafında ise yedi kollu şamdanlar vardır (Kasım İnce(2004). "Kabataş Köyü Merkez Camii/Çaykara/Trabzon", *Vakıflar Dergisi*, XVIII, s. 227-236).

Resim 6: Cennet-Cehennem- Mizan, Fethiye Seki Yaylası Fethiye Cami harim duvarı, 1846 (Rüçhan Arık).

Resim 7: Âlem-i Lâhût, Yozgat Paşaköy Bucağı Tokmak Hasan Paşa Cam, 1773-1774 (Tuğçe Yurtsal).

Değerlendirme

Geç devir Osmanlı'da kitap ve duvar resimlerinde karşımıza çıkan bu şematize cennet betimlemeleri hem devrin cennet algısını hem de yeni bir ikonografiyi barındırmaları bakımından oldukça önemlidirler. Öncelikle bu tasvirlerde artık 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Osmanlı minyatür sanatında karşımıza çıkan çinili köşkleri, ırmakları, çiçek açmış bahar dalları, servileriyle sunulan saray kökenli cennet ikonografilerinin kullanılmadığı, yukarı doğru daralan basamak formu ile şematize edilmiş cennet imgelerine yer verildiği görülmektedir. Bu durum Batılılaşma ile birlikte resim alanında yaşanan değişimlerin veya saray kökenli cennet imgesinin ortadan kalktığına da bir göstergesi olarak okunabilir.

Başta Muhammediye olmak üzere çalışmada bahsi geçen ve cennet tasvirlerinin yer aldığı eserlerde cennet, genellikle yazılı anlatıya uygun bir biçimde görselleştirilmiştir. Kitap resimleri ile paralel bir zamanda üretilen duvar resimlerinde de benzer yaklaşımları görmek mümkündür. Fakat duvar resimlerinin farklı alanlardan da beslendiğini de ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar tasvirlerin yer aldığı bazı camilerin duvarlarında teber, keşkül gibi öğelerden dolayı bunları tekke sanatı ile ilişkilendirmişler ve bu resimleri çeşitli tarikat mensuplarının yaptıklarını ifade etmişlerdir. Fakat bahsi geçen bu resimlerin hangi tarikat veya

tarikatlarla ilişkili olduğunu (bazı örnekleri Bektaşilik'le ilişkilendirse de) ve tekke sanatı ile olan ilişkisini tam olarak açıklayamamışlardır. Yine aynı dönem kitaplarda yer alan şematize cennet tasvirleri ile olan ilişkilerine hiç değinmemişler ve bu resimlerin kökeni sorununu irdelememişlerdir (Duran, 1992: 335-336, Şener, 2011: 14, 45, 89, 101). Bazı kaynaklarda ise özellikle Ege bölgesi duvar resimlerinin kökeni Balkanlar merkezli ticaret ilişkilerinin yansıması olarak yer almış, fakat detaylı açıklamaya gidilmemiştir (Arel, 1993: s. 21-34). Yine özellikle *Mirat-i Mahşer*", "*Eşkâl-i Hey'et-i İslâm*" veya "*Âlem-i Lâhût*", gibi isimlerle anılan kitap resimlerinin Osmanlı dünyasına İran etkisi ile girdiğini ileri sürenler de vardır (Uzun, 2012: 318).

Tasvirlerin yer aldığı kitaplardaki cennet anlatıları göz önüne alındığında bunların kökeninin yazılı kaynaklar olduğunu söylemek daha doğru gözükmektedir. Çünkü *Muhammediye*, *Mızraklı İlmihal* ve *Marifetnâme* gibi geç devirde popüler olan dini kitaplarda cennetin sekiz olduğu ve onların belli bir sıralamaya göre boyutlara sahip olduğu, konumu, sınırı bulunduğu dile getirilmiştir. Dolayısı ile ressam ya da ressamlar bu anlatıya sadık kalarak cenneti sekiz katlı betimlemişlerdir. Kaldı ki tekke ve tarikat sanatları üzerine yapılan çalışmalarda makaleye konu olan cennet tasvirlerine rastlanmamış, yine Balkan ya da İran merkezli gösterilen örneklerin buralardaki benzerlerine hiç değinilmemiştir (Karamağaralı, 1976: 247-276). Ancak özellikle her iki coğrafyadaki geç devir cennet tasvirleri üzerine yapılan çalışmaların azlığı buralarla kurulacak ilişkileri güçleştirmektedir. Çünkü Osmanlı'da bir anda ortaya çıkan bu tasvirlerin bir benzeri varsa bunların hangi yollarla aktarıldığı veya hangi yöne doğru bu aktarımın gerçekleştirildiği ciddi bir araştırma konusudur.

İncelenen kitap ve duvar resimlerinde yer alan cennet tasvirlerindeki diğer bir önemli sorun ise hangi alandakinin önce ortaya çıktığıdır. Bu durum iki soruya yol açmaktadır. Duvar resimlerinin tarihi doğru mudur? Duvar resimleri mi kitap resimlerine örnek oluşturmuştur? Bu sorular ancak içinde sekiz cennet tasviri bulunan en erken tarihli kitaba ulaşılması, cami ve türbe duvarlarındaki tasvirlerin kesin tarihlerinin belirlenmesi ile mümkün gözükmektedir (bahsi geçen duvar resimlerinin kesin tarihi hiçbir kaynakçada net verilmemiştir). Ancak özellikle duvar resimlerinin tarihlenmesinde yaşanan sorunlar ve genellikle duvar resimlerinin başkentten Anadolu'ya doğru yayıldığı yönündeki genel kabul, bahsi geçen kitapların Anadolu'nun neredeyse her cami, kahve ve evine girdiği göz önüne alındığında basamak şeklindeki şematize sekiz cennet tasvirin ilk olarak kitaplarda yer aldığı ve buradan Anadolu'ya yayıldığı söylenebilir. Kaldı ki eğer duvar resimlerinde yer alan bu cennet tasvirleri tarikatlarla ilişkiliyse bu kez Anadolu'dan başkente bir imge ihracatı sözkonusu olup bunun hangi yollarla ve ne şekilde buraya geldiği önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bu sorunlar detaylı araştırmalar ve kesin tarihlendirmelerle ortadan kalkacaktır.

Bu betimlemeleri önemli kılan diğer unsurlar ise bunlarda İslam dinin resme bakış açısını yansıtırmasına (belki de halk tepkisinden korktukları için) figür kullanımaması veya siyah-beyaz ya da renkli yapılmalarıdır. Özellikle renkli örneklerde belki de yazılı kaynaklara ve halk inancına uygun bir biçimde hep aynı renkler kullanılmıştır. Yine hem kitap hem de duvar resimlerinde yer alan cennet tasvirleri genellikle tek başına değil cehennem, *Mizan* başta olmak üzere belli öğelerle birlikte verilmiştir. Olasılıkla inananlara ve bu resimleri görenlere mahşer gününü, son yargıyı hatırlatmaya yönelik yapılan bu tasvirlerde de tıpkı cennet gibi aynı betimleme kalıplarına gidilmiştir. Örneğin kitaplarda yer alan kompozisyonlarda yazılı anlatıya uygun olarak cehennem en alta, mizan, kürsü, sancak gibi unsurlar ortaya, cennet ise en üste konumlandırılmıştır. Duvar resimlerinde ise bu unsurlar yanyana yapılmıştır. İki alandaki bu kompozisyon farklılığına rağmen bütün bu unsurlarda kullanılan renkler ise neredeyse aynıdır. Hem duvar hem de kitap resimlerinde karşımıza çıkan bu şematize cennet tasvirleri geç devir Osmanlı dünyasının cennet algısını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidirler. Fakat bu tasvirleri ön plana çıkaran bunların geç devir Osmanlı resim sanatında şematize edilmiş öğelerle yeni bir cennet ikonografisini barındırmalarıdır.

KAYNAKÇA

- ACUN, Hakkı (2005). *Bozok Sancağı'nda (Yozgat İli) Türk Mimarisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AKKUŞ, Ahmet (2010). *Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserin Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize: Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSEL, Malik (2010). *Anadolu Halk Resimleri*, Yay. Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul: Kapı Yayınları.
- AKSEL, Malik (2010). *Türklerde Dini Resimler*, Yay. Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul: Kapı Yayınları.
- ALTUNTEK, N. Serpil (1993). "İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1, s. 191-204.
- AND, Metin (2002). *Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AND, Metin (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitolojisi*, İstanbul: YKY.
- ANONİM (2011). *Mızraklı İlmihal*, Sad. Eyyüp Beyhan, İstanbul: Semerkand.
- AREL, Ayda (1991). "Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi Mimarisi: 1989 Dönemi Yüzye Araştırmaları", VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 1-23.
- AREL, Ayda (1993). "18. ve 19. Yüzyıl Ege Dünyasında İkonografik İzlek ve Kalıplar", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, s. 21-34.

- ARIK, Rüçhan (1973). *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ARIK, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AŞUR, Abdü'l-Latif Ahmed (1993). *Kur'an ve Sünnete Göre Cennet Nimetleri*, Çev. İsmail Kaya, Konya: Uysal Kitabevi.
- ATASOY, Nurhan (2002). *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul, Aygaz.
- BAĞCI, Serpil. vd. (2006) *Ottoman Painting*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- BAĞCI, Serpil. M.Farhad (2009). *Falnama The Book of Omens*, Washington: Smithsonian Institution.
- BLAİR, S. Sheila, v.d. (1991). *Images of Paradise in Islamic Art*, Hanover: Dartmouth College, s. 36-43.
- CANTAY, Gönül (2008). "Türk Süsleme Sanatında Meyve", *Turkish Studies*, V. 3/5, s. 35-39.
- CİMİLLİ, Canan (2004). "Osmanlı'da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı", *Sanat ve İnanç 2*, Yay. Haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu, İstanbul, MSGSÜ, s. 225-236.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2000). "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *TDVİA*, C. 21, s. 305-311.
- ÇALIŞIR, Deniz (2008): "Osmanlı Görsel Kültüründe Meyve Teması: Geleneksel Natürlük Resimleri Bağlamında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, V. 3/5, s. 76-82.
- DEMİRCAN, Ali Rıza (2010). *Kur'ân ve Sünnet Işığında Cennet Hayatı*, İstanbul: Emir Turizm ve Yayıncılık.
- DOĞANAY, Aziz (2003). "XVI. Yüzyıl İznik Çinilerinde Meyve Tasvirleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24/1, s. 43-63.
- DURAN, Remzi (1992). "Seki-Tekke Camii ve Tekke Sanatı ile İlgisi Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, s. 323-349.
- EL-CEVZİYYE, İbn Kayyim (1994). *Cennetin Tasviri*, Ter. İsmail Hakkı Sezer, Konya: Uysal Kitabevi.
- ERGÜN, Cemal (2006). *Kuran'ın Cennet ve Cehennem Anlayışlarının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (2013). *Marifetnâme*, Sad. Durali Yılmaz, İstanbul: Ataç Yayınları.
- ETTİNGHAUSEN, Elizabeth S. (1995). "Paradisic Symbolism in Ottoman Decoration", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (1991)*, C. II, Ankara: KBMKB, s. 103-115.
- GOODWIN, Godfrey (1988). "Gardens of The Dead in Ottoman Times", *Muqarnas*, V. 5, s. 61-69.
- GÜLEÇ Yasemin (2005). *Kur'ân'da Cennet Tasvirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- HARMAN, Mürüvet (2014). "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet Ve Cehennem Tasvirleri", *Mukaddime Dergisi*, S. 9, s. 89-112.
- HARMAN, Mürüvet (2015). *Osmanlı Sanatında Cennet İmgesi-Bahçe Tasarımı İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HATİPOĞLU, Oktay (2007). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezînatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İNCE, Kasım (2004). "Kabataş Köyü Merkez Camii/Çaykara/Trabzon", *Vakıflar Dergisi*, XVIII, s. 227-236.
- İBN EBİ'D-DÜNYA (2008). *Hadislerde Cennet*, İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İLTAR, Gazenfer (2014). "Tekke Köyü Hacı Abdullah Halife Camisi Duvar Resimleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 42, s. 69-80.
- KARA, Mustafa (2005). *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları Tarikatlar/Tekkeler/Şeyhler*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1976). "Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, s. 247-276.
- KUT, Günay (2007). "Muhammediye'de Cennet Tasvirleri", *Metin And'a Armağan*, Haz., M. Sabri Koz, İstanbul: Metgraf Matbaası, s. 331-355.
- KUYULU, İnci (1988). "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi IV*, s. 67-78.
- MAHİR, Banu (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul: Kocabay Yayınevi.
- MİLSTEİN, Rachel (1990). *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, California: Mazda Publishers.
- MİLSTEİN, Rachel, Na'ama Brosh (1991). *Biblical Stories in Islamic Painting*, Tel Aviv: Sabinsky Press.
- MİLSTEİN, Rachel, Karin Rührdanz, Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazda Publishers.
- NEMLİOĞLU, Candan (1989). *15., 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Kalem İşleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OKÇUOĞLU, Tarkan (2000). *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖGEL, Semra (1999). "18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgelerinden Örnekler", *Sanat Tarihi Defterleri 3*, s. 73-79.
- RENDA, Günsel (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara: Hacattepe Üniversitesi Yayınları.
- RENDA, Günsel (1985). "19. yy'da Kalemî Nakış-Duvar Resmî", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, s. 1530-1534.
- RUSTOMJİ, Nerina (2009). *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, New York: Columbia University Press.
- SALİH, Subhi (1987). *Ayet ve Hadislerle Cennet-Cehennem Ölümünden Sonra Diriliş*, Çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- ŞENER, Dilek (2011). *18. ve 19. Yüzyılda Anadolu Duvar Resimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TALİ, Şerife (2014). "Giresun Yağlıdere Tekke Köyü Cami Kalemî Bezemeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/31, s. 489-497.
- TAŞ, Ertan (1995). "Dazkırı Yaskınlarında Yayınlanmamış Ahşap Destekli İki Köy Camii", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (1991)*, C. II, Ankara: KBMKB, s. 1-12.
- TEKİNALP, Pelin Şahin (2002). "Batılılaşma Dönemi Duvar Resmî", *Türkler 15*, s. 440-448.
- TEKİNKAYA, Etem Levent (1991). *İstanbul'da 15. 16. yü.y. Osmanlı Dini Mimarisinde Kalem İşleri* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOPALOĞLU, Bekir (1993). "Cennet", *TDVİA*, C. 7, s. 376-386.
- TOPALOĞLU, Bekir (2003). "Marifetnâme", *TDVİA*, C. 28, s. 57-59.
- TOPRAK, Süleyman (2005). "Mizan", *TDVİA*, C. 30, s. 211-212.
- UÇMAN, Abdullah (2006). "Müzekki'n-Nüfûs", *TDVİA*, C. 32, s. 245-246.
- ULUDAŞ, Burcu A, Fatoş Adiloğlu (2011) "Islamic Gardens with a Special Emphasis on The Ottoman Paradise Gardens: The Sense of Place Between Imagery and Reality", *Online Journal of Communication and Media Technologies*, Vol. 1, Sayı 4, s. 44-96,

- UZUN, Mustafa (2005). "Muhammediye", *TDVİA*, C. 30, s. 586-587.
- UZUN, Mustafa (2012). "Tübâ", *TDVİA*, C. 41, s. 317-319.
- YAMAN, Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri Tercüme-i Cifrul-Cami ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAMAN, Bahattin (2007). "Dini Kültürün Resimle İfadesi: Deccal Örneği", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 1*, Ed. Mine Kadiroğlu, Ankara: Anadolu Varlıkları Araştırma Derneği, s. 139-155.
- YAMAN, Bahattin (2007). "Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 2, s. 217-234.
- YAMAN, Bahattin (2008). "Türk Minyatür Sanatında Cennet", *Bellekten*, Cilt LXXII, S. 263, s. 141-157.
- YAŞAROĞLU, M. Kâmil (2005). "Mızraklı İlmihal", *TDVİA*, C. 30, s. 5-6.
- YAZICIOĞLU MUHAMMED (2005). *İzahlı Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Kitabevi.
- YURTSAL, Tuğçe (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.